

wości nie mogą chyba ulegać wątpliwości. Około 1220 r. Szpandawa wychodzi na pierwsze miejsce przed Brandenburg nad Hawelą. Wybitne miejsce zajmowało także przez większość okresu askańskiego staromarchijskie Tangermünde (które później zrobi jeszcze świetną choć krótkotrwałą karierę za panowania Karola IV). W Nowej Marchii najwięcej wzmianek o pobycie margrabiów posiada Mysłibórz (Soldin), a następnie Chojna i Wałcz. Ponieważ jednak Autor nie próbował nawet (prawdopodobnie uznał, że nie ma po temu możliwości źródłowych) przyjrzeć się itinerariom z punktu widzenia długotrwałości, a nie tylko liczby pobytów (postulat akcentowany silnie m. in. przez E. Müller-Mertensa), wszelkie dane dotyczące miejscowości posiadających niewielką liczbę przekazów zachowują charakter statystycznej nieokreśloności i nie zachęcają do formułowania dalej idących wniosków. Np. Mieszkowice (Bärwalde) pojawiają się wprawdzie łącznie 6 razy, w tym jednak 4 wzmianki dotyczą jednego pobytu margrabiego Waldemara, który zmarł tam 14 VIII 1319 i pobyt jego w tej miejscowości miał zapewne charakter przypadkowy, wynikający z konieczności.

Feya nie interesują same itineraria, lecz ich wymowa dla historii poszczególnych miejscowości (pośrednio także: regionów) Marchii Brandenburskiej, nie próbuje więc interpretacji itinerariów z punktu widzenia samej techniki podróżowania, ewentualnych zwyczajów i cykliczności objazdów, składu osób towarzyszących panującemu, systemu zaopatrzenia wędrującego dworu itd. Za poważne uchybienie metodyczne uznajemy też wyłączenie z itinerariów wszystkich elementów nie wiążących się z terenem Marchii; pobyty margrabiów poza jej granicami Autora nie interesują. W sumie trudno nie stwierdzić, że praca sprawia czytelnikowi pewien zawód, nie reprezentując poziomu metodologicznego oczekiwanego w tego typu monografiach. Bibliografia, indeks, uproszczona tablica genealogiczna Askańczyków brandenburskich oraz 7 mapek zawierających miejscowości wymienione w itinerariach poszczególnych margrabiów dopełniają pracy. Mimo podniesionych uwag może ona być pożyteczna, głównie jako pracowite zestawienie materiału źródłowego.

JERZY STRZELCZYK (Poznań)

Maria Zakrzewska-Dubasowa, *Ormianie w dawnej Polsce*, Warszawa 1982, ss. 344, indeks osobowy.

W polskiej literaturze naukowej zawsze żywe było zainteresowanie dziejami osadnictwa ormiańskiego na ziemiach Rzeczypospolitej. Najczęściej koncentrowało się ono na badaniach sytuacji prawnej Ormian, problemach wiążących się z kwestią unii kościoła ormiańskiego z kościołem katolickim oraz w nieco mniejszej mierze na zagadnieniach dotyczących gospodarczej roli Ormian. Tematy te były także przedmiotem peneracji historyków rosyjskich i radzieckich. Brak było jednak dotąd, co jest rzeczą dość dziwną, poważniejszych monografii przedstawiających całościowo dzieje osadnictwa ormiańskiego w Polsce. Lukę tę wypełnia praca M. Zakrzewskiej-Dubasowej, w której przedstawiono sytuację prawną Ormian polskich i na jej tle różne strony ich życia, poczynając od funkcji gospodarczych, kultury materialnej, a na sprawach kultury duchowej, działalności dyplomatycznej i politycznej kończąc.

Wbrew zapowiedziom na skrzydełku obwoluty praca nie obejmuje okresu od XVI do XVIII w., a sięga początków osadnictwa ormiańskiego w wieku XIV z tym, że istotnie główny ciężar pracy spoczywa na okresie późniejszym. Autorka

koncentruje przy tym swoją uwagę na dziejach najliczniejszych kolonii ormiańskich Zamościa, Lwowa, Stanisławowa i Kamieńca Podolskiego, pomijając drobniejsze skupiska Ormian w innych miastach. Na takim ujęciu tematu zaważył, jak się wydaje, materiał źródłowy, przynoszący ułamkowe informacje o Ormianach w innych ośrodkach miejskich, poza wyżej wymienionymi. Tak więc zakres terytorialny pracy jest znacznie węższy od przyjętego przez W. Grigorjana w niedawno opublikowanej rozprawie o osadnictwie ormiańskim na Podolu¹. W. Grigorjan zajął się bowiem przedstawieniem 16 osad ormiańskich Podola (w Kamieńcu Podolskim, Jazłowie, Złoczowie, Kubaczowie, Dubrownicy, Studziennicy, Barze, Humaniu, Żwańcu, Buczaczu, Podhajcach, Brzeżanach, Satanowie, Mohylowie, Raszkwowie i Balcie) oraz skupiskami ormiańskimi poza jego granicami — we Lwowie, Łucku, Zamościu, Stanisławowie, Kutach, Tyśmienicy.

Podkreślić należy wysiłek, jaki musiała włożyć Autorka w zgromadzenie źródeł, tym więcej, że obok polskich, w szczególności z Wojewódzkiego Archiwum Państwowego w Lublinie i Biblioteki Narodowej w Warszawie (zbiory Biblioteki Ordynacji Zamoyskiej), które stanowią zasadniczy trzon materiału rękopiśmiennej monografii, wykorzystano po części też źródła przechowywane w bibliotekach i archiwach ZSRR. Praca oparta jest głównie na źródłach dotyczących Ormian Zamościa, które M. Zakrzewska-Dubasowa jako autorka monografii o kolonii ormiańskiej w Zamościu zna istotnie dogłębnie.

Podstawa źródłowa nie jest wyczerpująca. Na luki w zakresie wykorzystanych źródeł przedmiotu zwrócił już uwagę J. Bardach w recenzji ogłoszonej w *Kwartalniku Historycznym* (nr 1, 1983, s. 109 i n.). Wypada jedynie dodać, że pominięto szereg niezmiernie istotnych akt rękopiśmiennych, wśród nich zaś w szczególności liczne dokumenty przechowywane w Bibliotece Zakładu Narodowego im. Ossolińskich. Wydaje się, że znacznie wzbogacić treść pracy mogłoby wykorzystanie *Protokołu testamentów pierścieni, poświęcenia i innych spraw duchowych nacyej ormiańskiej lwowskiej* [...] ² czy *Fundacji bractwa św. Trójcy przy katedrze ormiańskiej we Lwowie*³. Szereg interesujących informacji przynoszą też przechowywane wśród rękopisów tej biblioteki registry funduszków, które rzucają światło na sytuację finansową ormiańskich bractw religijnych i parafii⁴. Kwestii tych Autorka w swej pracy w ogóle nie poruszyła. Przydatnymi okazałyby się też źródła dotyczące dziejów kościoła ormiańskiego i liturgii ormiańskiej⁵. Pominięto też rękopiśmienne dzieje Ormian lwowskich⁶. Uwzględnić też wypa-

¹ W. Grigorjan, *Istoria armianskich kolonii Ukrainy i Polszy (Armianie w Podolii)*, Jeriewan 1980.

² Biblioteka Ossolińskich 1731/II.

³ Ibidem 1650/III.

⁴ Ibidem 1738/II, *Regestr funduszków pewnych osób testamentami legowane tak dobrami stojącymi, jako też i pieniędźmi gotowemi na mszy święte i na pobożne uczynki kongregacyej Grzegorza Świętego od 1666 - 1758. Regestr bractwa Grzegorza świętego od 1640*; Bibl. Oss. 1741/II, *Regestr funduszków bractwa św. Grzegorza z 1728 - 1785*; Bibl. Oss. 1742/II, *Regestr funduszowy albo sumy legowane do bractwa Najświętszej Panny Maryej wypisany od Jana Augustynowicza 1733*; Bibl. Oss. 1743/II, *Regestr percepty i expensu na kościół katedralny lwowski ormiański 1748 po ciężkim pogorzelisku spisany*; Bibl. Oss. 1744/II, *Regestr kupna, i expensy kamienicy Rabczkowskiej na szpital przy katedralnym lwowskim ormiańskim kościele, roku 1760*; Bibl. Oss. 1740/II, *Splendor archikatedralnego kościoła lwowskiego ormiańskiego*.

⁵ Bibl. Oss. 1739/II, *Pierwsza w nacyej ormiańskiej lwowskiej elekcja koadjutora cum futura successione archiepiscopatus Leopoliensis Armenorum 1711 mająca czerwca 28 na osobie X Jana Augustonowicza praktykowana*; Bibl. Oss. 1776/I, *Msza ormiańska*.

⁶ Bibl. Oss. 1646/II, *Dzieje Ormian lwowskich od roku 1649 - 1713*; Bibl. Oss. 1647/II, *Dzieje Ormian lwowskich od roku 1734 - 1736*; Bibl. Oss. 1648/II, *Kwestie ormiańskie w kilku traktatach zawarte*.

dało znajdujące się w Bibliotece Ossolińskich *Papiery Ormian Lwowa i Kut*⁷ czy znane także z innych przekazów *Prawa ormiańskie przez Zygmunta I nadane w Piotrkowie w 1519 r.*⁸ Wiele wniosłoby też łacińskie dokumenty ormiańskie⁹. Zwrócić też w końcu wypada uwagę na niewykorzystanie wśród dokumentów AGAD Akt sądu wójtowsko-ławniczego Ormian dekanatu s. Jana Chrzciciela na przedmieściu lwowskim.

Wątpliwości rodzić też musi to, czy Autorka dotarła bezpośrednio do dzieła Arakela z Tebryzu, *Księga dziejów*. M. Zakrzewska-Dubasowa powołuje się wprawdzie w tekście pracy na Arakela z Tebryzu, ale pracę jego pomija w wykazie źródeł drukowanych. Dzieło Arakela z Tebryzu jest przy tym dla historii Ormian polskich o tyle ważne, że w rozdziale XXVIII poruszono w nim sprawę zawarcia przez biskupa lwowskiego Mikołaja Torosowicza unii z Rzymem i niepokojów wśród społeczności ormiańskiej, jakie ten akt wywołał¹⁰. Wypada też od razu zwrócić uwagę, że w indeksie osób pracy M. Zakrzewskiej-Dubasowej figuruje Arakel z Tebryzu jako „Dawriżeci Arakiel”, tak jakby „Dawriżeci” było nazwiskiem. W rzeczywistości oznacza tebryski, pochodzący z miasta Tebryzu.

Także wśród opracowań, z których korzystała Autorka, dostrzec można poważne luki. Zwraca przy tym szczególnie uwagę pominięcie prac Z. Obertyńskiego¹¹ oraz rozważań zawartych w rozprawie J. Gilla¹². Odnotować też wypadało informacje zawarte w syntezie *Historii Kościoła w Polsce*¹³. M. Zakrzewska zdaje się też nie znać prac M. Olesia¹⁴ oraz A. Korobowicza¹⁵. Pominięto też niektóre rozprawy G. Petrowicza¹⁶.

Konstrukcja pracy jest przejrzysta i zwarta. Upomnieć można by się jedynie o jakiś rozdział wstępny, w którym przedstawiono by tezy pracy, pytania, na które Autorka poszukiwać będzie odpowiedzi, scharakteryzowano źródła i literaturę przedmiotu. Materiał zgrupowała M. Zakrzewska-Dubasowa w sześciu roz-

⁷ Bibl. Oss. 13714/II.

⁸ Bibl. Oss. 1916/II.

⁹ Bibl. Oss. 1730/II, 1732/II - 1738/II.

¹⁰ Pierwszy polski przekład dzieła Arakela z Tebryzu ukazał się równolegle z pracą M. Zakrzewskiej-Dubasowej; Arakel z Tebryzu, *Księga dziejów*, z rosyjskiego przełożyli Witold Dąbrowski i Andrzej Mandalian, wstępem opatrzył Wojciech Hensel, Warszawa 1981, ss. 607.

¹¹ Z. Obertyński, *Die Florentiner Union der polnischen Armenier und ihr Bischofskatalog*, Roma 1934 (*Orientalia Christiana* 96, z. 1); tenże, *Die polnischen Armenier und ihr Erzbischof Andreas in Jazłowiec*, *Handes Amsorya* 75, 10 - 12, 1961, 757 - 854; tenże, *Thomas der erste Bischof von Lwów*, *Collectanea Theologica* 18, 1937, 533 - 540; tenże, *Na marginesie ormiańskiego schematyzmu diecezjalnego*, *Sprawozdanie z Posiedzeń Towarzystwa Naukowego Warszawskiego* 26 (1933); tenże, *Les Arméniens polonais et leur attitude envers Rome*, w: *La Pologne au VIIe Congrès International des Sciences Historiques*, Warszawa 1933, s. 1 - 27 (odb.); tenże, *Eine Gründungsurkunde des Polnischen Armenier aus d. XIV Jhdt*, *Collectanea Theologica*, vol. XIII, z. 4, Warszawa 1932.

¹² J. Gill, *The Council of Florence*, London 1959.

¹³ *Historia Kościoła w Polsce*, red. ks. B. Kumor i ks. Z. Obertyński, t. 1: do roku 1764, Poznań - Warszawa 1974, cz. 1: do 1506, s. 391 - 394, cz. 2: od 1506 do 1764, s. 323 - 340, s. 478 - 481.

¹⁴ M. Oles, *The Armenian Law in the Polish Kingdom (1357 - 1519) A juridical and historical study*, Edizioni Hosianum, Rome 1966.

¹⁵ A. Korobowicz, *Sąd ormiański w Zamościu i postępowanie przed nim w świetle ksiąg sądowych*, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska*, Lublin 1964, vol. XI, z. 8, s. 195 - 212.

¹⁶ G. Petrowicz, *L'unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede (1626 - 1686)*, *Orientalia Christiana*, nr 135, Roma 1950; tenże, *Gli Armeni al servizio diplomatico del regno di Polonia*, *Antemurale*, t. VI, 1960 - 1961, *Relationes*, s. 209 - 219; tenże, *Tentativi tron gli anni 1550 - 1600 per Unione degli Armeni di Polonia con la Santa Sede*, *Collegium Polonorum*, R. I, Roma 1965, nr 2 - 3, s. 88 - 119.

działach. W rozdziale I przedstawiła dzieje kolonizacji ormiańskiej, ustrój gmin i sądów ormiańskich. Dalsze rozdziały poświęcono kolejno handlowi i rzemiosłu ormiańskiemu, kulturze materialnej Ormian, kulturze umysłowej. W przedostatnim rozdziale V zajęła się Autorka walką Ormian o zachowanie odrębności religijnej i próbom wprowadzenia unii. W ostatnim rozdziale, nie najszczęśliwiej zatytułowanym „Działalność polityczna polskich Ormian”, przedstawiono misje dyplomatyczne Ormian w służbie polskiej oraz ich związki z Armenią i podejmowane próby oddziaływania na jej sytuację. Zamyka pracę zakończenie, które nie spełnia pokładanych w nim nadziei. Autorka nie podjęła w nim bowiem próby podsumowania swych wywodów, wyciągnięcia wniosków, a jedynie w skrótowny sposób przedstawiła dzieje Ormian polskich w XIX i XX w. Dopełnia pracę spis źródeł i literatury przedmiotu. Pożytecznym jej uzupełnieniem jest indeks osób, wykaz stosowanych skrótów i słownik wyrazów mniej znanych, głównie pochodzenia armeńskiego, niestety jednak chyba zbyt lakoniczny.

Najistotniejszymi w całej pracy niewątpliwie wydają się być rozważania zawarte w rozdziale I. Budzą one jednak różnego rodzaju wątpliwości i kontrowersje. Wynikają one z tego, że ustrój władz w poszczególnych gminach przedstawiono nader niejasno, podobnie jak stosunek władz gmin ormiańskich do władz miejskich i ustrój sądów. M. Zakrzewska-Dubasowa kwestie te ujmując dość statycznie, nie zauważając, z wyjątkiem gminy lwowskiej, etapów rozwoju gmin ormiańskich i sądów orzekających w tych gminach. Nie stara się przy tym Autorka zanalizować, jak dalece zmiany w ustroju miasta wpływały na organizację sądownictwa i władz gmin ormiańskich. O tym, że wpływy takie istniały, świadczą chociażby cytowane w pracy przykłady nazw różnych składów sądów ormiańskich, które wskazują na wyraźne zapożyczenia z prawa miejskiego i są sprzeczne z treścią *Statutu ormiańskiego* oraz przywilejów królewskich (s. 86 i 91 „sąd wyłożony potrzebny, przystojnie zagajony”, „sąd zagajony kryminalny wójtowsko-ławniczy”). Wypadało też zastanowić się nad tym, dlaczego składy sądów w poszczególnych gminach były niezgodne z przepisami *Statutu ormiańskiego*. Zbyt daleko idąca jest też teza o niewielkich różnicach w funkcjonowaniu i kompetencjach sądów ormiańskich w poszczególnych gminach (s. 76). Zresztą sama Autorka zdaje się jej przeczyć w swoich dalszych wywodach (s. 80).

W kwestii władz miejskich należało chyba także rozważyć, dlaczego w gminie stanisławowskiej władzę sprawował wójt z rajcami, a nie ławnikami, jak w pozostałych gminach, czy była to nie znacząca nic kwestia terminologiczna, czy też kryła się w tym określona treść prawna. Nie zajęła się też Autorka wyjaśnieniem kompetencji występującego w źródłach zamojskich urzędu starszego ławnika.

Zastanowić należałoby się też głębiej nad instytucją starszych ormiańskich, ich kompetencjami i sposobem powoływania. Wątpliwe jest, czy istotnie tytuł ten przysługiwał członkom rady 40 mężów *korzunachparów* jak twierdzi Autorka (s. 323), prawdopodobniejsze jest, że odnosił się on do marszałków tej rady. Wydaje się, że sądy szlacheckie czy władze miejskie używały terminu „starszy” ormiański w odniesieniu do wszystkich Ormian sprawujących urzędy poza wójtem i ławnikami. Być może jednak, że urzędy starszych ormiańskich były urzędami kościelnymi i że tym terminem określano wyłącznie *erespohanów*. Nie jest przy tym ważne, czy termin *erespohan* posiada odpowiednik w języku polskim czy też nie, co rozważa Autorka za M. Oganiesjanem (s. 61). Istotniejsze wydaje się to, jakiego terminu używały władze miejskie i sądy szlacheckie. Wymagałoby to jednak prześledzenia akt tych sądów i urzędów, czego dla potrzeb recenzowanej pracy nie dokonano. Nie wyjaśniła też M. Zakrzewska-Dubasowa sposobu powoływania i zakresu władzy *awagnera*, wspominając jedynie o istnieniu tego urzędu (s. 63) i nie zauważając, że tytuł *awagnera* oznaczał po prostu ławnika.

Związki między władzami administracyjnymi gminy a władzami kościoła ormiańskiego zostały przez Autorkę w zasadzie zupełnie pominięte. Nie przedstawiono podziału kościoła na dekanaty i parafie, sytuacji prawnej i finansowej duchownych. Uszła też uwagi Autorki instytucja banków zastawniczych (*mons pietatis*) istniejących przy parafiach ormiańskich, w których bez lichwy udzielano uboższej ludności pożyczek pod zastaw. Banki te w życiu gminy spełniały doniosłą rolę gospodarczą, pozwalały też na uzupełnienie szczupłych dochodów duchowieństwa. Najstarszy z takich banków powstał we Lwowie w 1668 r. Banki parafialne zostały zlikwidowane dopiero w 1792 r., po rozbiorach przez rząd austriacki, który połączył je i utworzył jeden bank zastawniczy we Lwowie. Ze szkoda dla treści pracy pominięto też działalność organizacji religijnych Ormian, różnego rodzaju bractw, które obok swych podstawowych kościelnych funkcji pełniły także role organizacji towarzyskich i charytatywnych. Nie wyjaśniła też Autorka w sposób dostateczny skład, kompetencje i form działania ormiańskiego sądu duchownego *chucu*.

W sposób niepełny przedstawiono organizacje handlowe i rzemieślnicze Ormian polskich, ich związki z organizacjami cechowymi miast będących siedzibami gmin. Piszac o spółkach handlowych Autorka traktuje je zbyt szeroko, nie każdą bowiem transakcję z udziałem kupców zagranicznych czy kilku kontrahentów można uważać już za spółkę, którą powinna chyba cechować większa trwałość.

Wywodom M. Zakrzewskiej-Dubasowej brak spójności, w wielu wypadkach niepotrzebnie powtarza ona swoje wywody. Ma to miejsce w odniesieniu do kwestii sądu duchownego (s. 60, 61, 64). Wielokrotnie też sama zaprzecza swoim poglądom. Twierdzi np., że wójt reprezentował gminę na zewnątrz (s. 47), aby potem podać, że prawo to miała rada *korzunachparów* (s. 63). Pomijając już kwestię sprzeczności tych wywodów wątpliwa jest możliwość wykonywania tej funkcji przez dość liczną zbiorowość *korzunachparów*. Podobnie na s. 43 wywodzi, że Ormianie kulturowali rodzimy język, aby w innym miejscu zauważyć, że język ten tracili (s. 36, 237, 265).

Przechodząc do uwag drobniejszych wypada zauważyć, że jednym z organizatorów kolegium teatynów był o. Klemens Galano, a nie, jak pisze Autorka, Klemens Galen (s. 42, 262). Cytowane przez Autorkę wywody W. Małsły dotyczą jedynie praktyki sądów miasta Poznania i nie można odnosić ich do sądów ormiańskich (s. 92).

Książka M. Zakrzewskiej-Dubasowej jest pracą niewątpliwie potrzebną, w której napisanie włożono niemało wysiłku. Żałować jednak należy, że na skutek wspomnianych wyżej braków i niedociągnięć jedynie w części spełnia ona pokładane w niej nadzieje. W sumie jednak jest to pozycja ciekawa, przybliżająca zapomniany świat Ormian polskich i wskazująca kierunki dalszych pogłębionych badań.

JACEK SOBCZAK (Poznań)

*Teisniu institutu raida Lietuvoje XIV - XIX v, Lietuvos TSR Mokslų Akademi-
ja Filosofijos, Socjologijos ir Teisės institutas, Vilnius „Mintis“ 1981, ss. 143:
Teisės Istorijos Studijos II.*

Recenzowana praca (Rozwój instytucji prawnych Litwy w XIV-XIX w.) stanowi drugi tom seryjnej publikacji poświęconej historii prawa, którą wydaje Akademia Nauk Litewskiej SRR pod tytułem *Teisės Istorijos Studijos* (Studia prawnohistoryczne). Tom pierwszy tego wydawnictwa *Teisės bruožai Lietuvoje*